

1996- 2002 ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİNDEKİ GELİŞMELER

*Elif ATEŞ

Özet:

Türkiye ve Avrupa Birliği ilişkileri, tarihin her döneminde önemli olmakla birlikte zorlu bir süreç geçirmiştir. Gümrük Birliği ile güçlenen ilişkiler zamanla iki tarafında değişen beklenti ve çıkarlarıyla farklı seviyelerde seyir etmiştir. Türkiye hiçbir zaman AB'den vazgeçmemiş, AB ise Türkiye'yi ne tamamen dışarda bırakmış nede tamamen içine almıştır. 1997 Lüksemburg zirvesiyle tam üyelik adayları arasında yer almayan Türkiye, bir süre AB ile tüm ilişkileri askıya alma politikası izlemiştir. Ancak bundan iki sene sonra 1999 Helsinki zirvesinde alınan karar ile Türkiye'nin AB adaylığı kabul edilmiş ve katılım ortaklığı belgesi hazırlanacağı duyurulmuştur. Bunun üzerine ikili ilişkiler tekrar canlanmış ve karşılıklı yükümlülük ve çıkarların konuşulduğu yeni bir döneme girilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Avrupa Birliği, Kardak Krizi, Kıbrıs, Lüksemburg Zirvesi, Helsinki Zirvesi.

Abstract:

Turkey and European Union relations, has undergone an important and difficult process in every period of history. The relations that have been strengthened with the Customs Union have changed over the different stages and have changed the mutual expectations of the parties. Turkey has not renounced the EU. The EU could not afford to leave entirely out of the EU to Turkey. After 1997 Luxembourg summit, Turkey, was followed by a period of policy to suspend all relations with the EU. However two years later, at the 1999 Helsinki summit Turkey's EU candidacy was accepted by the decisions taken and announced the accession partnership document will be prepared. Thereafter, bilateral relations were revived and a new era was introduced, where mutual obligations and interests were discussed.

Key Words: Turkey, European Union, Imia Crisis, Cyprus, Luxembourg Summit, Helsinki Summit.

---

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi. elifates12@gmail.com.

Giriş

Türkiye Avrupa Birliği ilişkilerindeki gelişmelerde meydana gelen tıkanıklıklar, Türkiye'nin 1970'li yıllarda yaşadığı ekonomik sıkıntılar, 1980'li yıllardan bu yana hem Yunanistan faktörü hem terör sorunu, 1990'lı yıllarda ise Avrupa'nın yapısında meydana gelen değişimler rol oynamıştır¹.

90'lı yıllarda Avrupa'da yaşanan olaylar ve politik gelişmeler, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin ekonomiden siyasete doğru dönmesine sebep olmuştur. 1990'da Doğu-Batı Almanya birleşmiştir. 1991'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) dağılarak Bağımsız Devletler Topluluğu kurulmuştur. 7 Şubat 1992 Maastricht Antlaşması imzalanmış ve Avrupa Topluluğu üyesi devletler, Avrupa Birliği'ni kurmuşlardır. Böylelikle Avrupa Birliği'nin ekonomik perspektiften siyasi perspektife dönüş dönemi başlamıştır. Bu siyasi evrilme, Ortak Dış Güvenlik Politikasının Avrupa Birliğinin temel politikası haline gelmesine sebep olmuştur. Avrupa Birliğindeki bu pozisyon, SSCB'nin dağılmasıyla ortaya çıkan bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır².

Türkiye Avrupa Birliği ilişkilerindeki en umut verici gelişme 1996 yılında yürürlüğe giren Gümrük Birliği anlaşmasıdır. Böylelikle, Türkiye-Avrupa Birliği ile ticarete yaşanan kısıtlamalar ortadan kalkarak üçüncü ülkelerle ortak dış politika uygulaması başlatılmıştır. Ancak Türkiye'deki terör sorunları ve Yunanistan'la olan gerginlikler, Birlikte sorun teşkil etmekteydi. Aynı zamanda AB'nin Türkiye'den talep ettiği; hukukun üstünlüğü, Asker-Sivil ilişkisi, İnsan Hakları ve demokratikleşme gibi düzenlemeler söz konusuydu.

1 Ocak 1996'da Gümrük Birliği ile gelen Avrupa Birliği umutları, 1997'de Lüksemburg zirvesiyle yıkılmıştır. Kopenhag kriterlerini yerine getirilmediği gerekçesiyle adaylık statüsünü alamayan Türkiye, Avrupa Birliği ile olan ilişkilerini askıya almıştır. Avrupa Birliği ile 'siyasal diyalogu' donduran Türkiye, 1999

¹ Ömer Faruk Laloğlu, "Helsinki'nin Birinci Yılında Türkiye- AB İlişkileri", Mülkiyet, Cilt XXV, Sayı226, s.178

² İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Türkiye ve Avrupa Birliği**, Cilt 3, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000, s.159-162

Helsinki Zirvesinde ‘adaylık statüsünü’ almış ve dış politikasını Avrupa Birliği ekseninde devam ettirmiştir.

1997-1999 yılları arasında Avrupa Birliği’nin Türkiye’ye yönelik politikaları önemi ölçüde değişmiştir, AB'nin genel genişleme stratejisindeki değişiklik, Türkiye'ye yönelik politikada oldukça önemli bir değişim meydana getirmiştir ³. Bu çalışmada, Lüksemburg zirvesinde ‘‘Türkiye neden aday ülke olarak ilan edilmedi? İki yıl sonra ne değişti?’’, gibi sorulara cevap aranmıştır.

Bu makalede bu olaylar çerçevesinde 1996’dan 2002’ye kadar Türkiye Avrupa Birliği ilişkilerindeki gelişmeler Helsinki Zirvesi dönüm noktası alınarak anlatılmıştır. Bu gelişmeler çerçevesinde ülke içindeki siyasi grupların etkisi ele alınarak kamu politikaları perspektifinden bir anlatım tercih edilmiştir.

1. Tarihsel Bağlam Çerçevesinde Helsinki Zirvesi Öncesindeki Sürec

1.1. Kardak Kayalıkları Krizi (1996)

Türkiye’nin Avrupa Birliği ilişkilerindeki dönüm noktalarından biri olan Kardak krizi, 25 Aralık 1995 tarihinde Figen Akad isimli bir Türk ticaret gemisin Kardak kayalıklarında karaya oturmasıyla başladı ve uzun tartışmalara sebebiyet verdi.⁴ 26 Aralık 1995 günü, Omur isimli bir Türk kurtarma şirketi, Figen Akad gemisini kurtararak Güllük/Bodrum limanına çekmiştir. Aynı gün içerisinde Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Türkiye’ye bir nota vermiştir. Türkiye Dışişleri Bakanlığı ise bu notaya karşılık, Kardak Kayalıklarının Osmanlı Devleti tapu kayıtlarında bulunduğu ve halen Türkiye’nin egemenliğinde olduğuna dair cevap niteliğinde bir nota vermiştir. Buna karşılık 10 Ocak 1996 tarihinde, Yunanistan’ın Türkiye büyükelçiliği müsteşarı, Türk Dışişleri Başkanlığına bir nota daha vermiştir. 26 Ocak 1996 tarihinde, Yunanistan’ın Kilimli Adası Belediye Başkanı, bir papaz ve bir grup çocuk, iki Kardak kayalığına Yunan bayrağı dikmişlerdir. Bu olaydan bir gün sonra Türk gazeteci ve

³ Meltem Müftüler- Bac and Laurem M. McLaren- Enlargement and Policy- Making In The European Union: Impacts on Turkey, Sabanci University, Istanbul; University of Oxford, 2002

⁴ (Çevrimiçi), <https://www.trthaber.com/haber/gundem/sahil-guvenlik-yunan-botlarini-kardak-yaklastirmiyor-348049.html>, 21 Aralık 2018)

*Hürriyet gazetesinin gazetecileri ve Kanal D televizyon muhabirleri

muhabirler helikopterle kayalıklara gelerek Yunanistan bayrağını indirip yerine Türk bayrağını dikmişlerdir*. 29 Ocak 1996 tarihinde Yunan komandolarının Kardak kayalıklarına çıktıkları tespit edilmiştir ve 30 Ocak gecesini 31 Ocak sabahına bağlayan alacakaranlık saatlerinde Türk komandoları Batı Kardak kayalıklarına çıkmıştır⁵. O güne kadar kimsenin yüzüne bakmadığı kayalıklar birdenbire kıymetli olmuştu⁶. Bir anda tırmanan kriz, Türkiye ve Yunanistan'ı bir savaş eşliğine getirmişti. 31 Ocak sabahına kadar yapılan görüşmeler sonucunda, Türk ve Yunan komandoları kayalıklardan çekilerek her iki ülkeye ait deniz ve hava birlikleri bölgeyi terk etmişlerdir⁷. Krizin müzakerelerini incelediğimizde, açıktan müzakerelerin yapılmadığı ancak Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin karşılıklı niyet ve algıları yumuşatma yönünde kolaylaştırıcı (facilitator) rol oynaması sonucunda örtük anlaşılara (tacit understanding) gidildiği söylenebilir⁸.

Türkiye'de dönemin Başbakanı Tansu Çiller, karşılık veren taraf durumundaydı ve dolayısıyla elinde savaş hariç her seçenek mevcuttu. Tansu Çiller dışında TBMM'de grubu bulunan tüm siyasi parti liderleri Yunanistan'a karşı benzer tecrübeleri yaşamış liderler olmalarından dolayı muhalefetin de bir itirazı olmadı. Asıl sorun Yunanistan'ın iç politikalarında idi. Kardak Krizi sırasında göreve başlayan ve Yunan karasularını genişletmek isteyen Genelkurmay başkanı Hristos Limberis, zaten kriz sonrasında askeri sevk ve idare hatalarından dolayı görevden alınmıştı⁹.

Türkiye'ye göre milli suları içinde olan Kardak, Yunanistan'a göre Türkler tarafından el konulan bir Yunan toprağıydı. Türkiye'ye karşı tavır alınması için mücadele veren Yunanistan'ın AB'ye karşı yaklaşımı şu şekildeydi: "Eğer sizin üyeniz isem, dışarıdan tehdit edildiğim ve topraklarımıza göz konduğu bir dönemde yanımda durmak zorundasınız." ¹⁰. Avrupa Birliği, Kardak Krizinde sırasıyla 7 Şubat 1996 tarihinde Avrupa Komisyonu'nda, ardından 14 Şubat 1996 tarihinde Avrupa Parlamentosu'nda (AP) sert açıklamalarla Türkiye'yi suçlamıştır ve AB üyesi

⁵ Cumhur Mumcu, "Kardak Krizi 1996", **Türk Dış Politikasında 41 Kriz 1924-2014**, Ed.by Haydar Çakmak, Ankara, 2. baskı, Kripto Yayınevi, 2013, s.235

⁶ Mehmet Ali Birand, Reyhan Yıldız, **Son Darbe 28 Şubat**, 1. baskı, Doğan Kitapevi, 2012, s.119

⁷ Cumhur Mumcu, "Askeri Güvenlik Krizlerinin Analizi ve Kardak Krizi", Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ss.156-157.

⁸ Mumcu, Kardak Krizi, 235

⁹ Mumcu, Kardak Kriz, 235

¹⁰ Mehmet Ali Birand, **Türkiye'nin Büyük Avrupa Kavgası**, 12. Baskı, Doğan Kitap evi, 2005, s.372

Yunanistan'a destek vermiştir. Birlik aynı zamanda, AB topraklarından söz etmiştir ve Türkiye'nin sözde 'tecavüzü'nün sadece Yunanistan'a değil, aynı zamanda AB topraklarına yönelik olduğunu vurgulamıştır. Bu açıklama Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin AB ile doğrudan ilişkili hâle geldiğinin önemli bir göstergesi olmuştur¹¹. Avrupa Birliği 24 Temmuz 1996'daki dışişleri bakanları toplantısında konsey, Kardak Krizi'nin Türkiye'nin çıkarttığını, bu sebeple çözüm sorumluluğunun Türkiye'ye ait olduğunu, bundan dolayı Lahey Adalet Divanı'na gitmesi gerektiği'' kararını vermiştir. Yunanistan da bu karara dayanarak, Türkiye'nin AB ile tüm ilişkilerini dondurmıştır. Yunanistan Milli çıkarları doğrultusunda en basit ilişkide dahi veto kullanır duruma gelmişti. Yunanistan kendisini ilgilendirmesine bakmadan Türkiye'nin AB Komisyonu'yla temaslarını kesme yoluna girdi. Örneğin; Gümrük Birliğinden kaynaklanan ve Türkiye'ye transfer edilmesi gereken tüm kredileri durdurdu. Bu Yunan engeli giderek AB içerisinde kurumsallaştı ve artık Yunanlı itiraz etmeden, komisyonun en alt düzey çalışanı bile, Yunanistan nasıl olsa itiraz eder ve durdurur varsayımından hareket edip, Türkiye'den gelen talepleri reddeder olmuştur¹².

1.2. Refah-Yol İktidarı

Necmettin Erbakan'ın Genel Başkan olduğu Refah Partisi,1995 genel seçimleri sonucunda %21,38 oyla birinci parti olmuştur. Bunu %19,65 ile Anavatan Partisi (Mesut Yılmaz) ve %19,18 ile Doğruiyol Partisi (DYP) (Tansu Çiller) takip etmişti. Bülent Ecevit liderliğindeki DSP %14,64, Deniz Baykal liderliğindeki CHP %10,71 oy almış ve MHP %8.18 ile baraj altında kalarak TBMM'de temsil edilememiştir¹³. Dönemin şartları, uzun ömürlü ve istikrarlı bir hükümetin kurulmasını oldukça zorluyordu. Türk siyasetinin içinde bulunduğu bu çalkantılı dönemde, hükümeti kurma görevi Necmettin Erbakan'a verildi fakat hükümet kurulamadı. Dolayısıyla seçimlerde en çok oyu alan ikinci partinin lideri olan Mesut Yılmaz görevi aldı. Mesut Yılmaz, Doğruiyol ile bir koalisyon kurmayı başardı ama TBMM'den güvenoyu alamadığı için

¹¹ Murat Erdoğan, Deniz Aydın, "1993-1996 Dönemi Türk Dış Politikası", **Türk Dış Politikası II**, Ed.by Kemal Yakut, Murat Erdoğan, Eskişehir, 1. baskı, TC Anadolu Üniversitesi yayını, 2013, s.69

¹² Birand, **Türkiye'nin Büyük Avrupa Kavgası**, 372

¹³ Çevrimiçi, <http://www.secimsonucu.com/GenelSecimSonuclari.asp?SY=1995> Erişim Tarihi 19.12.2018

bu Hükûmet (Ana-Yol) 6 Mart-28 Haziran 1996 arası dönemde üç ay görev yapabildi. Bunun üzerine Necmettin Erbakan'a tekrar hükümeti kurma görevi verildi ve bu sefer Tansu Çiller (DYP) ile koalisyon kurarak hükümeti oluşturmayı başardı. 8 Temmuz 1996'da TBMM'den güvenoyu alan "RefahYol" Hükûmeti için yapılan koalisyon protokolüne göre Necmettin Erbakan 2 yıl Başbakanlık yaptıktan sonra Tansu Çiller Başbakanlığı devralacaktı. Bu koalisyon protokolüne göre Erbakan, Başbakanlığı görevindeyken, Tansu Çiller Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olacaktı¹⁴.

Yeni kurulan bu hükümetle birlikte, İslam ülkeleri ile ilişkilerin ön planda olmasından dolayı Avrupa Birliği ile ilişkilerin aksayacağına yönünde görüşler ortaya çıkmıştı. Fakat açıklanan hükümet programı, bu görüşlerin aksine özellikle Gümrük Birliği bağlamında Avrupa Birliği ile bütünleşmeye yer vermiştir. Başbakan Erbakan, İslam ülkeleri ile ilişkilerle ilgilenirken, Batılı ülkelerle olan ilişkileri ise genellikle Tansu Çiller yürütmüştür¹⁵.

Erbakan, Başbakan olduktan sonra ilk yurtdışı seyahatini İran'a yaparak ABD'nin karşı çıkmasına rağmen bir takım ekonomik ve siyasi işbirliği anlaşmaları imzaladı. Daha sonra Erbakan'ın Mısır-Libya ve Nijerya gezisi yapmasıyla başlayan dış politika tercihi, büyük tartışmalara sebep oldu¹⁶. Bu tartışmalar zamanla daha fazla hararetlenerek devamında "28 Şubat Süreci" denilen sürecin başlamasına neden olmuştur.

28 Şubat'ta gerçekleşen ve sürece adını veren MGK (Milli Güvenlik Kurulu) toplantısında "irtica"nın da devlete terör kadar zararlı olduğu ve laikliğin Türkiye'de demokrasi ve hukukun teminatı olduğu vurgulanmıştır. Toplantıdan birkaç ay sonra Refah Partisi hakkında "laiklik karşıtı eylemlerin odağı olduğu" gerekçesiyle kapatma davası açılmıştır. Bu dönemde Genelkurmay Karargahı'na davet edilen üst düzey bürokratlara, yargı mensuplarına ve gazetecilere komuta kademesi tarafından "irtica tehdidine karşı brifingler" verilmiştir. Haziran ayında Tansu Çiller, tansiyonu azaltmak için Erbakan'ın istifa etmesini ve kendisinin başbakan olmasını önermişti. Erbakan bu öneriyi kabul ederek 18 Haziran 1997'de istifasını sunmuştur fakat

¹⁴ Murat Erdoğan, Deniz Aydın, 1993-1996 Dönemi Türk Dış Politikası, s.69

¹⁵ Erdoğan, Aydın, a.e,98

¹⁶ M.Murat Erdoğan, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri: 1990-2005", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2006, s.164-165

dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, hükümeti kurma görevini Çiller'e değil, Mesut Yılmaz'a vermiştir. Haziran ayı sonunda da Yılmaz, Bülent Ecevit'in lideri olduğu Demokratik Sol Parti (DSP) ve Hüsametdin Cindoruk'un liderliğindeki Demokratik Türkiye Partisi (DTP) ile ANASOL-D koalisyonunu kurmuştur¹⁷.

Ayrıca, Refah partisinin ülkeyi şeriat düzenine götüreceği kuşkuları, ülkede laik- anti laik tartışmaları başlatmıştı. Tansu Çiller, sadece ülke içinde değil, Avrupa'da da büyük bir tepkiyle karşı karşıya kalmıştı. Şöyle ki, Gümrük Birliği tartışmaları sırasında, AB'den gelen her yetkiliye "Beni desteklemezseniz Refah gelir ve Türkiye'yi felakete götürür" diyen Çiller, inandırıcılığını yitirmişti¹⁸. Sonuç olarak bu süreçte Türkiye, kendi iç siyasetinde çalkantılı bir dönemden geçmiştir. Ülke içinde sürekli değişen dinamikler hem iç politika hem de dış politika kararlarını derinden etkilemiştir.

1.3. Dublin Zirvesi (13-14 Aralık 1996)

Bu çalkantılı ortamda, Avrupa Birliği ile ilk randevu 13-14 Aralık 1996'da Dublin Zirvesi sırasında gerçekleşti. Merkezi ve Doğu Avrupa ile Baltık ülkeleri, Kıbrıs ve Malta'nın da katıldığı toplantıda ilk defa Ege sorunu gündeme getirilmiştir ve insan hakları standartlarının yükseltilmesine işaret edilmiştir¹⁹. Türkiye'yle ilgili insan hakları standartlarının yükseltilmesi konusu gündeme getirilmiştir. Dublin Zirvesinde Çiller, Dışişleri Bakanı olarak "Türkiye'yi, yeni genişlemenin dışında bırakamazsınız" şeklinde ifade etmiştir. Ancak Türkiye, tam üyelik için atılımını asıl 29 Ocak 1997 tarihinde Roma'daki beşli (Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya ve İspanya) toplantıda yaptı. Başbakan Tansu Çiller, Gümrük Birliği gerçekleştiğine göre artık Türkiye'ye tam üyelik için bir tarih verilmesini istemiş ve bir an önce de Türkiye'ye adaylık statüsünün verilmesini istemiştir. Roma'daki Beşli toplantıda AB'nin ileri gelen ülkelerin başbakanları, Türkiye'nin Kopenhag kriterlerini yerine getirmesi gerektiğini, koşullar sağlamadan üyelik istemenin ilişkilere zarar vereceğini

¹⁷ Çevrimiçi, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-42439633> Erişim Tarihi 23.12.2018

¹⁸ Birand, a.e,373

¹⁹ Coşkun Topal, Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri, (Çevrimiçi), file:///C:/Users/A.S.U.S/Downloads/Multicultural-Europe-TR.-Chapter-2.pdf, 19 Aralık 2018

ve AB'nin önündeki öncelikli hedefi eski Doğu Bloğu'nun Avrupalı üyelerin entegrasyonu olduğunu belirterek Tansu Çiller'e olumsuz yanıt vermişlerdir²⁰. Taleplerinden olumsuz bir yanıt alan Türkiye, yaklaşık bir ay sonra başka bir olumsuz tepki daha almıştır. Şöyle ki 4 Mart 1997'de Brüksel'de Almanya, Fransa, İtalya, İspanya, Belçika ve Lüksemburg Hıristiyan Demokrat Partileri'nin bir zirvesi olmuştu. Dönemin Belçika Başbakanı Martens, bu zirvede Avrupa'da Türkiye ile ilgili büyük bir tartışma başlatmıştır: kurmaya çalıştıkları Avrupa uygarlığında Türkiye'nin yeri olmadığını ifade etmiştir. Bu ifade Avrupa'da bir tartışma başlatmış ve Avrupa'da özellikle laik kesimi rahatsız etmiştir. Kimlik ve kültürel farklılık tartışması Avrupa'yı ikiye bölmüştür: yeşiller, sosyalist ve liberaller, Türkiye'nin farklılığından dolayı karşı çıkılmasına tepki göstermişlerdir ancak Türkiye aday olmak istiyorsa Kopenhag kriterlerini yerine getirmesi gerektiğini, eğer koşulları yerine getirirse üye olabileceğini belirtmişlerdir²¹.

Türkiye'de o dönemde iktidara gelen Bülent Ecevit ve Mesut Yılmaz (ANAP-DSP) ikilisi AB'ye üyelik için çalışmaya devam etmekteydi. Lüksemburg Zirvesi öncesi iktidarın en önemli gündemi AB'yd.

15 Temmuz 1997'de Amsterdam Zirvesi'nde yapılan Amsterdam Anlaşması ile Avrupa Birliği, yeni genişleme stratejisi yönünde bir karar almıştır. Aynı zirvede Avrupa Komisyonu, XXI. yüzyılda AB'nin gündeminde tartışılacak sorunları ele alan ve genişleme ile ilgili bir metin olan "Gündem 2000"i kabul etmiştir²². "Gündem 2000" adlı raporda yeni genişlemenin koşullarını ve planlamasını açıklanmış ancak bu raporda AB'nin genişleme sürecinde Türkiye'ye yer verilmemiştir²³. Raporda, Türkiye ile ilgili bölümünde, siyasi açıdan Türkiye'nin idari yapısının Topluluk mühtesebatını uygulamaya muktedir olduğu ifade edilmiştir. İnsan hakları konusunda ise Türkiye'nin özellikle ifade özgürlüğü ve kişi hakları alanlarında yetersiz olduğunu,

²⁰ Haydar Çakmak, **Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri**, Barış Kitap,4.baskı,2014,s.160

²¹ Çakmak, a.e,161

²² Coşkun Can Aktan, "Amsterdam Anlaşması, Gündem 2000 ve Genişleme Kararı", (çevrimiçi), <http://www.canaktan.org/ekonomi/avrupa-birligi/amsterdam.htm>, 22 Aralık 2018

²³ M. Nail Alkan, Lüksemburg Zirvesi Krizi, **Türk Dış Politikasında 41 Kriz 1924-2014**, Ed.by Haydar Çakmak, Ankara,2.baskı, Kripto Yayınevi,2013, s.251

Güneydoğu'daki terör hareketiyle mücadelede daha ılımlı davranması gerektiği vurgulanmıştır²⁴.

Sonuç olarak Gündem 2000 raporu, Türkiye'nin ekonomisine pek eleştiri getirmiyor fakat Güneydoğu sorununun askeri değil siyasi diyaloglarla çözülmesi gerektiği, demokrasi ve insan hakları alanlarındaki eksikleri, Yunanistan'la anlaşmazlıkları ve Kıbrıs'ı tartışmaya açmıştır. "Bu rapor, bir başka deyişle, 'Türkiye bu aşamada aday ülkeler listesine neden giremez?' sorusuna gerekçeler hazırlanıyordu"²⁵. Gündem 2000 raporunun açıklanmasından hemen sonra Türkiye, AB üyesi ülkeler ve AB Komisyonu düzeyinde yoğun ikili temaslar yapmıştır. Türk hükümeti açıklanan bu rapora karşı çıkmış ve AB'nin Türkiye'nin entegrasyon süreci hakkında olumsuz bir tutum sergilemesinin şimdiye kadar ilerletilen Türkiye- Avrupa Birliği ilişkileri ile çelişeceği ifade edilmiştir²⁶.

Mesut Yılmaz, iktidara geldikten kısa bir süre sonra dönemin Almanya Başbakanı Helmut Kohl'den destek istemiştir. Fakat Kohl, Almanya'daki seçimleri kaybedebileceği düşüncesinden dolayı Türkiye'ye destek verme tarafında olmamıştır. Ayrıca Lüksemburg Başbakanı ve Dışişleri Bakanı İstanbul'da 27 Kasım 1997 tarihinde, Mesut Yılmaz ile görüşme gerçekleştirmişlerdir. Bu görüşme, Lüksemburg Zirvesinin Türkiye için olumsuz olacağına da bir göstergesi niteliğindedir. Lüksemburg Başbakanı'nın İstanbul'dan ayrılır ayrılmaz ülkesinde verdiği bir demeçte, "İşkenceci bir ülke tam üye olamaz" şeklinde konuşması tansiyonu arttırdı."²⁷.

Türkiye, genişleme konusundaki son kararının verileceği Lüksemburg zirvesine iki gün kala yoğun bir diplomatik atağa geçmiştir. Başbakan Mesut Yılmaz Yunanistan hariç tüm AB ülkelerinin başbakanlarına, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ise Almanya, Fransa ve İtalya Cumhurbaşkanlarına mektup göndererek, Türkiye'nin

²⁴ Coşkun Can Aktan, Dilek Dileyici, Özlem Özkıvrak, "Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri", çevrimiçi, http://www.canaktan.org/ekonomi/yeni-avrupa/turkiye-iliskiler.htm#_edn28, 23 Aralık 2018

²⁵ Birand, a.e,376

²⁶Ali Ayata- Murat Ercan, **Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri**, Ankara, Nobel yayın, 2012, s.389

²⁷ Birand, a.e,

adaylığı için destek istemişlerdir. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel mektuplarda, Türkiye'nin zirvede AB'den dışlanması halinde bundan daha çok 'Avrupa'nın zarar göreceğine' dikkat çekmiştir. Demirel, gönderdiği mektuplarda, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın güvenliği ve istikrarına ve Avrupa değerlerinin güçlenmesine hayati katkılarda bulunduğunu hatırlatarak Lüksemburg Zirvesinde alınacak 'yanlış' bir kararın 'Türk halkını inciteceğini' vurgulamıştır. Mesut Yılmaz ise mektuplarında Türkiye'nin genç ve dinamik nüfusuna dikkat çekerek Türkiye'nin AB'ye büyük fayda sağlayacağını ve 'Türkiye'nin dostlarından', Lüksemburg zirvesinde Türkiye'nin AB'ye aday ülkeler arasına alınması için çaba göstermelerini istedi²⁸.

1.4. Kıbrıs Sorunu ve Lüksemburg Zirvesi

1997 sonrasında Türkiye'nin Kıbrıs politikası yoğun bir biçimde AB ile ilişkiler çerçevesinde ya da AB ile ilişkili bir biçimde gerçekleşti. 1990'lı yılların ikinci yarısı Türkiye AB ilişkileri ve Kıbrıs sorununun çözümü bakımından çok zor yıllardı. O yıllarda Kıbrıs'ta meydana gelen en trajik olay Eylül 1996 yılında yaşandı. "Yeşil Hat²⁹"da şiddetli olaylar meydana geldi ve olaylar sonucunda iki Kıbrıslı Rum genç öldü. Daha sonrasında filme alınan bu olaylar sansasyonel bir biçimde Avrupa medyasında yayınlandı. O dönemde Refah Partisi'nin başında olduğu koalisyon 1997 senesinin Şubat ayında çökmüştü. Türk demokrasinin zor dönemleri yaşanırken, meydana gelen bu trajik olay Türkiye'nin AB'ye karşı olan imajına daha da kötü etkilemişti.³⁰

10 Ocak 1997 tarihinde yeni BM Genel sekreteri olan Ganalı diplomat Kofi Annan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı olan Rauf Denktaş'a ve dönemin Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Klerides'e yüz yüze görüşmeleri başlatmak istediğini yazdı. New York'ta Temmuz 1997'de gerçekleşen görüşmelerde bir çözüm sağlanamadı. İsviçre'de Eylül ayında gerçekleşen

²⁸ Süleyman Demirel ve Mesut Yılmaz'dan AB Atağı, çevrimiçi, *Hürriyet*, 10 Aralık 1997, <http://www.hurriyet.com.tr> Erişim Tarihi 20.12.2018

²⁹ Yeşil Hat, Kıbrıs'ta olan iki ayrı devleti Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni ayıran bölgeyi belirtmek için kullanılmaktadır.

³⁰ Kıvanç Ulusoy, *Doğu Akdeniz'de Güç Mücadelesi ve Kıbrıs Sorunu*, Ankara, Uşak Yayınları, 2015, s.59

görüşmelerde de ilerleme olmadı. Bundan sonrasında ise hem Denктаş hem de Klerides görüşmeleri yeniden başlatmaya sıcak bakmadılar³¹ .

1997 senesinin Aralık ayında yapılan Lüksemburg Zirvesi'nden sonra AB ile ilişkisini donduran Türkiye, Kıbrıs sorununu milli çıkar olarak görmekteydi. Kıbrıs başvurusunu Türkiye'den sonra yapmasına rağmen, Türkiye'den önce Lüksemburg Zirvesi'nde adaylığı ilan edilmişti. Kıbrıs sorununun ve Türk-Yunan uzlaşmasının, Türkiye'nin AB ile üyeliği ile ilişkilendirilmesini karşı olan Türkiye, AB'yi eğer Kıbrıs Rus kesimiyle bütünleşmeye devam ederse, Türkiye'nin de KKTC ile tam bütünleşme sürecine gireceği konusunda uyardı ve kararlılığını göstermek için 1998 yılının Ocak ayında KKTC ile bir yapısal işbirliği protokolü imzaladı³².

Bundan sonraki dönemde ilişkiler daha da kötü gitmeye başlamıştı. Türkiye ve Kuzey Kıbrıs'ta AB'ye üyelik hususunda siyasi bölünmeleri meydana geldi. Denктаş ve çevresindeki bir kesim üyelikten önce çözüm olması gerektiğini ifade ederek KKTC'nin ancak Türkiye'yle beraber AB üyesi olabileceğini düşünüyordu. Özellikle Cumhuriyetçi Türk Partisi (CTP) etrafında yoğunlaşan sol muhalefet, AB sürecinin çözüme katkı yapacağını savunuyordu. İlişkiler, 1997 yılının Ocak ayında Kıbrıs hükümetinin Rusya'dan 'S300 SAM' füzelerini almasıyla daha da kötüleşti. Kriz, Türkiye'nin füzeleri adaya yerleştirmesine izin vermeyeceği, eğer yerleştirilirse karşılık vereceği yönündeki açıklamalarıyla başladı. Bu kriz, Aralık 1998 tarihinde füzelerin Girit' e yerleştirilmesi kararıyla sonra erdi. Bu çerçevede AB'de bu kararın adada yapılan çözüm müzakerelerine olumsuz etkileyeceğini ifade ederek Kıbrıs hükümetine kararından vazgeçmesi yönünde baskı yaptı. Hem içte hem de dışarıda siyasi baskı artarken, Ağustos 1998 tarihinde Denктаş, Klerides'e 'konfederasyon' önerisinde bulundu. Denктаş'ın önerisi iki devletin eşit kabul edildiği, Yunanistan ve Kıbrıs Rumları, Türkiye ve Kıbrıs Türkleri arasında özel ilişkilere fırsat tanıyan bir 'ortaklık çözümü' olacaktı³³ .

---

³¹ Ulusoy, a.e, 60

³² Ulusoy, a.e, 60

³³ Ulusoy, a.e, 61

90'lı yılların sonlarında Kıbrıs sorununa baktığımız zaman çözümüne ilişkin müzakereler ciddi bir kriz içindeydi bu durum ancak tarafların cesur adım atmasıyla düzelebilirdi. Bu cesur adım AB'den gelmişti³⁴. 1999'da Helsinki'de gerçekleşen zirveden üç gün önce, Türkiye Dışişleri Bakanı İsmail Cem Türkiye'nin 'Yunanistan ile ilişkiler ve Kıbrıs konularında herhangi bir şartı açıkça reddedeceğini' vurguluyordu. Türkiye'nin bu büyük direnci, AB'nin normal prosedürlerinin dışına çıkmasına sebep olmuştu. Ortak Güvenlik ve Dış Politika Yüksek Temsilcisi Javier Solana ve Komisyon'un Genişlemeden Sorumlu Komiseri Gunter Verheugen, 19 Aralık'ta Ankara'ya geldi ve AB Konseyi Bakanı Lipponen'nin Başbakan Ecevit'e mektubunu göturdüler. Türkiye'nin resmi adaylık statüsü aldığını belirten mektup aslında tamamen AB Konseyi'nin görüşünden ziyade Lipponen' in taahhüdü niteliğindedi. Bu mektup Türkiye'ye karşı değişen stratejilerin göstergesi niteliğindedi. Uzun süre Türkiye'nin AB'ye üyeliğini muhalefet eden Yunanistan, bu anlamda en büyük değişimi yaşamıştır³⁵.

37

Avrupa Birliği, 12-13 Aralık tarihlerinde Lüksemburg Zirvesi'ni gerçekleştirdi. Türkiye tüm çabalarına rağmen AB'den olumlu bir karşılık almamıştı. Lüksemburg Zirvesi Krizi, Türkiye AB ile ilişkilerinde yaşanmış en ciddi bunalımlardan biri olarak kayda geçti. Çünkü genişleme sürecine ilişkin kararlar veren AB, on iki ülkeye adaylık statüsü verip Türkiye'yi bu kapsama dahil etmedi³⁶.

Lüksemburg Zirvesi'nde Türk hükümetinin 'Gündem 2000' raporundan duyduğu rahatsızlık giderilmeye çalışılmış, zirvenin sonuç bildirisinde Türkiye'nin tam üyelik konusunda ehil olduğu teyit edilmiş ve Türkiye'nin tam üyeliğe hazırlanması için bir strateji tespit edilmesi kararlaştırılmıştır. Bunlara ek olarak, Avrupa Birliği, tam üyelik için; siyasi ve ekonomik reformların devam etmesine, Kıbrıs sorununa çözüm bulunmasına ve Yunanistan ile iyi ve istikrarlı ilişkilere sahip olunması amacıyla Birleşmiş Milletler gözetiminde müzakerelerin desteklenmesine bağlı olduğu ifade edilmiştir³⁷.

³⁴ Ulusoy, a.e, 62

³⁵ Ulusoy, a.e.,62

³⁶ M.Nail Alkan, Lüksemburg Zirvesi Krizi, **Türk Dış Politikasında 41 Kriz 1924-2014**, Ed.by Haydar Çakmak, Ankara,2.baskı, Kripto Yayınevi,2013, s.251

³⁷ Ayata-Ercan, a.e,389

Türkiye, Lüksemburg Zirvesi sonucunda alınan kararlara sert tepki göstermiştir. Türk hükümeti 14 Aralık 1997 tarihinde açıklama yaparak, alınan kararların kabul edilemez olduğunu belirtmiş, kınamış ve yancı bulmuştur. Ayrıca yapılan açıklamada; Türkiye'nin tam üyelik hedefini koruduğunu, Birlik ile olan ilişkilerin sürdürüleceğini ama bu ilişkilerin geliştirilebilmesi için AB'nin yükümlülüklerini yerine getirmesi gerekliliği belirtmiştir. Ayrıca, AB ile ilişkilerin geliştirilmesi için şart konulan Kıbrıs meselesinin Türkiye'nin iç meselesi olduğunu, AB ile ilişkilerde Türkiye'nin iç sorunlarının etkili olmaması gerektiği vurgulanmıştır³⁸.

Diğer bir deyişle, Türkiye, Avrupa Birliği ile siyasal diyalogunu askıya almıştır. Bu süreç Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkilerin dibe vurduğu bir dönem olmuştur. Ancak Türkiye ilişkileri tamamen koparmayıp, üye ülkelerle ikili ilişkilerini sürdürmüştür³⁹.

Türkiye'nin AB ile siyasi ilişkileri dondurmasının sebebi, Türkiye'nin iç ve dış politika bağlamında sahip olduğu sorunlardan dolayı değil, AB tarafından kendisine eşit davranılmadığı içindir. Türkiye; Yunanistan, İspanya ve Portekiz'in durumuna işaret ederek 1980'li yıllarda bu ülkelerin demokrasi anlamında eksikliklerinin olmasına rağmen AB üyeliğine kabul edildiğini belirtmiş ve AB'yi çifte standart uygulamakla eleştirmiştir. Ayrıca Slovakya'da mevcut insan hakları sorunları olmasına rağmen aday yapıp sorunları beraber çözüme eğiliminde iken Türkiye'nin sorunlarını çözdükten sonra aday olabileceğini belirtmişlerdir⁴⁰. Bu durum da Türkiye'nin çifte standart eleştirisini doğrular niteliktedir.

Lüksemburg Zirvesi sonrasında Komisyon, 4 Mart 1998 tarihli "Avrupa Stratejisi" başlıklı bir strateji belgesi açıklamıştır. Bu belge, AB'nin Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik tavsiyeler içermektedir. AB'nin Türkiye'ye taahhüt ettiği maddi yardımların geciktirilmeden kullanılmasıyla, stratejide yer alan unsurların gerçekleşeceği ve Türkiye'nin AB genişleme sürecine yer alacağı vurgulanmıştır.

³⁸ Turgay Berksoy- A. Kadir Işık, *Avrupa Birliği Üzerine Yazılar*, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, Sıramat Yayınları, 2006, s.66-67

³⁹ Michael J.Baun, *A Wider Europe: The Process and Politics of European Union Enlargement*, Rowman and Littlefield Publishers, 2000, s.99

⁴⁰ M.Nail Alkan, a.e,253

Sonuç olarak, bu konuda Bakanlar Konseyi'nin söz konusu maddi yardımları geciktirmeden kullanılabilir duruma gelmesi için düzenlemeler yapılmasını talep etmiştir⁴¹.

1.5. Avrupa Konferansı ve Cardiff Zirvesi

Fransız Dışişleri Bakanı Hubert Verdine, 1998 yılının Ocak ayında Türkiye'yi ziyaret edip 12 Mart 1998 tarihinde gerçekleşecek olan Avrupa Konferansı'na bizzat davet etmiştir⁴². Fakat Türkiye, kendisine aday ülke statüsü verilmediği için konferansa katılmayı reddetmiştir⁴³. "Aslında Avrupa Konferansı'nın tek amacı, Türkiye'yi açıkça müzakere süreci içine almaksızın diğer aday ülkelerle ortak bir platformda birleştirecek üyelik ehliyetini teyit etmektir"⁴⁴. Avrupa Konferansı'nda AB, Lüksemburg Zirvesinin sonuçlarına sert tepki gösteren Türkiye'yi yumuşatmak istiyordu ama Türkiye'ye dayatılan kriterler ağırdı. Bu kriterlerin başında Yunanistan ile olan Ege ve Kıbrıs sorunları geliyordu ve AB bu problemlerin çözümü için Türkiye'ye yardımcı olmuyordu. Birand'ın da dediği gibi "AB genel olarak bütün sorunlu adayları kabul ederken bu sorunların çözümü için el uzatan bir yaklaşım izlerken, Türkiye'ye 'sorunlarını çöz gel' diyordu."⁴⁵. Dolayısıyla, Türkiye Avrupa Birliği ile tüm siyasi diyalogunu kestiğini bildirerek Avrupa Konferansına katılmayı da reddetmiştir⁴⁶.

15-16 Haziran 1998 tarihlerinde gerçekleşen Cardiff Zirvesi'nde, Lüksemburg'dan sonra devam eden gergin ilişkilerin aksine kullanılan üslupta bir yumuşama görülmüştür. Zirvede Türkiye 'üyelik adayı' olarak belirlenmiş, Avrupa Komisyonu'nun aday ülkeler için her yıl hazırladığı ilerleme raporunu Türkiye için de hazırlamıştır⁴⁷. Bu zirvede, Türkiye'nin Topluluk mevzuatına uyum çalışmalarına hız vermesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca belgede, Türkiye'yi üyeliğe hazırlamak için sunulan "Avrupa Stratejisi" Komisyon tarafından onaylanmış ve bu stratejinin

⁴¹ Ayata-Ercan, a.e,390

⁴² M.Hakan Keskin, **Doğru Sanılan Yanlışlarla Avrupa Birliği**, Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Yayınları, 2010, s.239

⁴³ İktisadi Kalkınma Vakfı Web Sitesi, (Çevrimiçi), https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=36&id=445&anahtar=1998, 24 Aralık 2018

⁴⁴ Rıdvan Karluk, **Avrupa Birliği**, Cilt 11, İstanbul, Beta Yayın, 2017, s.201

⁴⁵ Birand, a.e,386

⁴⁶ Seyhan Sönmez, (Çevrimiçi), www.academia.com.tr, 24 Aralık 2018

⁴⁷ Berkoy-Işık, a.e,390

Türkiye'nin önerileriyle zenginleştirilebileceği vurgulanarak, uygulamaya geçilmesi için Komisyon'dan gerekli mali desteğin sağlanması da dahil olmak üzere harekete geçilmesi istenmiştir. Cardiff kararları doğrultusunda Avrupa Komisyonu, 4 Kasım 1998 tarihinde Türkiye için hazırladığı İlerleme Raporu'nu Türkiye'ye iletmiştir⁴⁸. Türkiye için de ilk kez hazırlanan 1998 Raporu'nda Türkiye'nin Kopenhag Siyasi Kriterleri çerçevesinde önemli eksikliklere sahip olduğu belirtilmiş ve bunlara yönelik yol haritası çıkartılmıştır. Raporla insan hakları ve demokrasi konusundaki eksikliklere vurgulanmıştır. Ayrıca raporda anayasal bir kurum olan Milli Güvenlik Kurulu'nun siyasette fiilî rol oynaması da eleştirilmiş, bunun demokratik bir düzene uygun olmadığı ve ordunun sivil denetime tabi olmadığı yorumu yapılmıştır. 44 sayfalık raporda Türkiye, “siyasi kriterler” ana başlığı ve “demokrasi ve hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlıkların korunması, Kıbrıs meselesi” alt başlıkları, “ekonomik kriterler” ve “üyelik yükümlülüğünü üstlenme yeteneği” başlıkları altında değerlendirmiştir. “Türkiye'nin bir fotoğrafı” olarak nitelendirilen bu raporun, diğer aday ülkelerle aynı standartlarda hazırlanmış olması, AB ile ilişkilerde Türkiye'nin katı tutumunu yumuşatmıştır⁴⁹. Dışişleri Bakanı İsmail Cem, raporla ilgili bazı yanlış değerlendirmelerin devam etmesine rağmen, AB Komisyonu'nun Türkiye'yi tam üyeliğin on iki adayından biri olarak tanımlamasıyla, ilişkilerimizde gelişmenin önü açılmaktadır şeklinde değerlendirmiştir. İsmail Cem'in değerlendirmeleri ve Türkiye'deki genel hava, AB ile ilişkilerin tekrar hareketleneceği yönündeydi⁵⁰.

26 Mayıs 1999 tarihinde Bülent Ecevit, Almanya Başbakanı Schröder'e gizli bir mektup göndererek, ülkenin güneydoğusuyla ilgili olanlar dâhil olmak üzere, demokratik ve sosyal reformları gerçekleştireceklerini ve Köln Zirvesi'nden Türkiye'nin adaylığı ile ilgili bir karar çıkmasını beklediklerini söylemiştir. Alman Başbakan da Türkiye ile AB arasında yakınlık sağlamak için taahhütte bulunmuştur⁵¹.

⁴⁸ İktisadi Kalkınma Vakfı Web Sitesi, (Çevrimiçi), https://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=36&id=445&anahtar=1998, 24 Aralık 2018

⁴⁹ Murat Erdoğan, Deniz Aydın, 1993-1996 Dönemi Türk Dış Politikası, s.108

⁵⁰ İsmail Cem, **Türkiye, Avrupa, Avrasya Avrupa'nın “Birliği” ve Türkiye** İkinci Cilt, İstanbul, 2009

⁵¹ Tarihi Mektuplar, 05.06.1999, (Çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/tarihi-mektuplar-39083722>, 20 Aralık 2018

Ancak yine de Köln Zirvesinde bir Türkiye kavgası yaşanmıştır. Zirvede Türkiye ile ilgili bölümünde Türk hükümetinin AB'ye adaylık konusunda yaptığı çalışmalardan övgüyle söz edilerek Helsinki zirvesinde Türkiye'yi tam üye adayı yapmak için çaba gösterileceği de belirtilmiştir. Ancak Yunanistan, Türkiye'nin Helsinki'de aday ülke gösterilmesi için çaba harcanacağı ifadesine karşı çıkmıştır. İsveç de insan hakları ihlalleri olduğu gerekçesiyle Türkiye'ye karşı aynı tutumu takınmıştır. Yunanistan ve İsveç'in bu engellemeleri üzerine Almanya Başbakanı Schröder ve Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac, Yunanistan Başbakanı Simitis ile anlaşmaya çalışmıştır. Ancak Yunanistan, Türkiye'nin Helsinki'de de Lüksemburg ile Cardiff zirvelerinde alınan kararlar doğrultusunda değerlendirilmesini istemiştir. Sonuç olarak taslakta yer alan Türkiye ile ilgili maddeler, kesin sonuç bildirisinden çıkarılmıştır. Bunun üzerine dönemin üst düzey bir Türk Dışişleri yetkilisi de “Almanya'nın baskısı sonucu, zirveden olumlu birşey çıkabilir diye düşünmüştük. Ancak olmadı. Bizim ne istediğimizi, kendileri çok iyi biliyorlar” diye açıklama yapması Türkiye’de Lüksemburg Zirvesi sonrası tavrının devam ettiğini göstermiştir⁵².

41

2. Helsinki Zirvesi ve Sonrasında Yaşanan Dönüşüm Çerçevesinde TR-AB İlişkileri

Lüksemburg Zirvesinde yaşanan kriz, Türkiye AB ilişkilerinde önemli olaylardan biriydi. Yaşanan gergin gelişmelerden sonra Türkiye'nin siyasi olarak Avrupa'dan uzaklaşmaya başlaması ABD'yi de son derece rahatsız etmekteydi. ABD, Türkiye'nin tam adaylığını desteklemekteydi. Dönemin ABD Başkanı Bill Clinton Türkiye'yi ziyarete geldi ve 15 Kasım 1999'da TBMM'de şu konuşmayı yaptı:

“On sene önce bu ay, Berlin Duvarı yıkıldı; Avrupa'nın üzerinden bir perde kalktı. Bu yıldönümünü en iyi kutlamanın yolu, bu özgürlük hissini yeni nesle hissettirmektir. 1989 yılında, gözümüze ilişen, birleşmeyi tamamlamanın en iyi yolu, tüm güneydoğu Avrupa'yı Avrupa fikrine ve birliğine dahil etmektir. Bu, Sırbistan'da demokrasi demektir; bu, Ege'de barış demektir; bu, Avrupa Birliğine tam olarak kabul edilen, başarılı ve demokratik bir Türkiye demektir.”⁵³

⁵² Köln Zirvesinde Türkiye Kavgası,05.06.1999, (Çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/koln-zirvesinde-turkiye-kavgasi-39083833>, 20 Aralık 2018

⁵³ TBMM Tutanak Dergisi, 15.11.1999, (Çevrimiçi) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem21/yil2/bas/b019m.html>, 24 Aralık 2018

Başkan Clinton ve ABD Dışişleri Bakanları, AB yetkilileriyle görüşmeler yaparak bu konuyu gündeme getirmişlerdi⁵⁴. Ayrıca bu dönemde ABD'ye göre, Türkiye'nin ekonomisi, dış politikası ve savunmasıyla Avrupa'ya bağlı olması gerekmektedir. Batı'nın uzun vadeli çıkarları açısından bu gereklilik önemliydi⁵⁵.

Helsinki öncesi Türkiye'nin önünde yine Yunanistan engeli vardı. Yunanistan Helsinki öncesi iki istekte bulunmuştur. Bunlardan ilki, Ege'de Kardak Krizi ile ilgili kararlarda Türkiye'nin 2000 yılından önce Uluslararası Adalet Divanına gitmesini kesinleştirip bu gelişmenin Zirve'nin bildirgesine eklenmesini istiyordu. İkincisi ise Kıbrıs'ın tam üyelik sürecine alınmasıydı. Artık hem Yunanistan hem de AB artık kararlarını vermişlerdi. Türkiye'ye Adaylık Statüsü tanınacak, Adaylık Statüsü tanındıktan sonra, Kopenhag Kriterleri uygulanacak, Lüksemburg da yaşananlar tekrarlanmayacaktı.⁵⁶

Türkiye'nin 1984'ten bu yana mücadele ettiği terör örgütü lideri Abdullah Öcalan'ın 1998'de Kenya'da Yunan Büyükelçiliği'nde saklandığı ortaya çıkmıştı. Bu skandal, Yunanistan Hükümeti'nde de sarsıntı yaratmıştır. Türkiye'ye karşı daha ılımlı olduğu bilinen Yorgo Papandreu Dışişleri bakanı olmuştu. Türkiye Dışişleri bakanı İsmail Cem ve Yorgo Papandreu'nun iki ülke arasında sürekli gerilim olmasından kaybedenin, iki ülke olduğu görüşleri Türk-Yunan yakınlaşmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Türkiye ve Yunanistan'da arka arkaya yaşanan deprem felaketleri ve iki ülke toplumu arasında dostluk hissiyatı meydana getirmiş ve iki ülke arasında yaşanan gerginlikler yumuşamıştır⁵⁷.

Türkiye ve AB'nin karşılıklı adım atmaktan çekindikleri dönemde meydana gelen deprem felaketi ve yardımlaşma, Türk toplumunun güvensizliğini kırmıştır. İlk adım olarak Türkiye'ye yardım politikası izleyen AB üyesi ülkeler, ilişkiler tekrar kurulmasını ve devam etmesini sağlamıştır. Deprem felaketi sebebiyle Türkiye'ye verilen yardımların dört milyon Euro tutarı acil yardım; otuz milyon Euro ise yeniden

⁵⁴ Baskın Oran, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Cilt2, İstanbul, İletişim yayınları, 2001, s.278

⁵⁵ Birand, a.e

⁵⁶ Birand, a.e

⁵⁷ Murat Erdoğan, Deniz Aydın, a.e, 153

yapılanma ve insanı yardım olarak belirlenmiştir. Ayrıca Avrupa Yatırım Bankasından 500-600 Euro kredi sağlanmasına imkân vermiştir. Siyasiler arasında uzlaşma ve toplumsal desteğin sağlanması bakımından etkili olan depremler, uluslararası literatüre “deprem diplomasisi” olarak geçmiştir⁵⁸.

10-11 Aralık tarihinde Finlandiya'nın başkentinde düzenlenen Helsinki Zirvesi, Türkiye- AB ilişkileri bağlamında bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir çünkü AB-Türkiye ilişkileri ile ilgili 'resmi müzakere' sürecine ilk defa ciddi bir 'toplumsal girdi' empoze edildi. Hükümetler dışında, Türkiye'nin AB üyeliğini destekleyen ya da desteklemeyen çok fazla toplumsal grup görüşlerini daha net ve daha sağlam bir şekilde savunmaya başladı. Bu bağlamda, AB üyeliği belli bir grubun tekelinde olan bir politika konusu değildi⁵⁹. Sonuç olarak Türkiye, Helsinki'de oybirliği ile bir aday ülke olarak kabul edildi ve adaylığı ilan edildi. Ayrıca Türkiye'nin diğer aday ülkelerle eşit konumda olacağı açık bir dille belirtilmiştir⁶⁰.

Helsinki kararları ile birlikte, Türkiye'yi AB'nin genişleme sürecinden tecrit eden ve Türkiye'nin tepkisini çeken Lüksemburg Zirvesi'ndeki tavrından vazgeçirmiş, Türkiye tekrar AB'nin üye adaylığı konumunu teyit etmiştir. Ancak 1963 yılındaki Ortaklık Anlaşması'nda (28.maddede) Türkiye'nin üye adaylığı konumu zaten hükme bağlanmıştı. Helsinki Zirvesinde, Lüksemburg Zirvesi'nde yapılan hata düzeltilmeye çalışılmıştır⁶¹.

Türkiye-AB ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olan Helsinki Zirvesi'nin ardından Türk-Yunan ilişkilerinde ve Kıbrıs sorununda ciddi bir ilerleme kaydedilememiştir. Helsinki kararlarının ardından Rauf Denktaş, Güney Kıbrıs'ın AB üyesi olması halinde Kıbrıs sorununun daha karmaşık bir hale geleceğini ifade ederken dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Demirel ise Kıbrıs sorununun Türkiye-AB ilişkilerinin etkilememesi gerektiğini savunmuştur⁶².

⁵⁸ Murat Erdoğan, Deniz Aydın, a.e, 154

⁵⁹ Mehmet Uğur, **Avrupa Birliği ve Türkiye Bir Dayanak/ İnanırcılık İkilemi**, 3. bs, İstanbul, Agora kitablığı,2007, s.327

⁶⁰ Kılıç, a.e, 234

⁶¹ Hasan Mor, “AB'nin Aralık 1999 Helsinki Zirvesi Kararları ve Kıbrıs Sorunu”, **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, cilt7, sayı 1-2, 1999, s.305

⁶² Mehmet Uğur, **Avrupa Birliği ve Türkiye Bir Dayanak/ İnanırcılık İkilemi**, 3. bs, İstanbul, Agora kitablığı,2007, s.326

Helsinki Zirvesinin Türkiye'yi ilgilendiren bir diğer sonucu, 2000 yılında başlanmasına karar verilen (1998'de birinci dalga ülkelerle başlamıştı) Merkez ve Doğu Avrupa ülkelerinin (ikinci dalga) katılım müzakerelerine başlamasıdır. Kararlarda Türkiye ile ilgili üç paragraf yer almaktadır: Birincisi Ege meselesidir 4.madde de aday ülkeler sınır sorunlarını mutlaka çözmelidir denmektedir. İkincisi Kıbrıs meselesidir 9. paragrafta “ taraflar bir araya gelip, müzakere etmeli ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu bağlamında sorun çözümlenmelidir.” denmektedir. Son olarak 12. paragrafta Türkiye ile AB arasında katılım öncesi stratejinin belirlenmesi hedeflenmektedir. 1999'da AB, Merkez ve Doğu Avrupa ülkelerine bağlı olarak oluşturduğu genişleme stratejisinde bir değişikliğe giderek Türkiye'nin 1.ve 2.dalga ülkelerinin hiçbirine uymadığını ifade etmiştir. Bu yüzden AB, ülkeleri grup olarak değil, tek tek ele alacaklarını ifade ederek Türkiye'yi genişleme dalgalarının dışında tutmuştur⁶³.

12 Ocak 2000 senesinde DSP-MHP-ANAP koalisyonu AİHM'nin Öcalan'ın başvurusuyla ilgili dava sonucunu beklemeye karar verdi. Öcalan'ın infazı durdurularak idam dosyası TBMM'de dondurulmuştur. Bu gelişme, Kürt sorunu açısından kayda değer bir gelişmeydi. Helsinki Zirvesi'nden sonra 2000 senesi, Türkiye ve AB ilişkilerinde bir hazırlık süreci gibiydi⁶⁴. Kopenhag Kriterleri' ni yerine getirmek ve AB entegrasyonunu sağlamak amacıyla iki tarafta gerekli adımları atmaya başlamıştır. Bu çerçevede 11 Nisan 2000'de Ortaklık Konseyi toplanmış, ilk önce AB Komisyonu Türkiye'ye ait “Katılım Ortaklığı Belgesi” yayınlanmıştır (8 Kasım 2000). Bu, katılım önce stratejisinin ilk belgesi olması sebebiyle önemlidir.

Türkiye, 3 Ekim 2001 tarihinde ilk anayasa değişikliğini gerçekleştirmiştir. Bu dönemde hem muhalefet hem iktidar ortak bir çalışma yürütmüştür. 2001 yılında Türkiye'de meydana gelen ekonomik kriz, ülke içinde birçok problemi tetiklemiştir dolayısıyla toplumun da böyle bir değişime ihtiyacı vardı. Bu yüzden AB ve entegrasyon süreci toplumun bütün kesimleri tarafından olumlu bir şekilde

⁶³ Emine Erden, “Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri Tarihi süreci”, **Avrupa Birliği ve Türkiye ile İlişkileri**, ed. Ali Ayata- Murat Ercan, Ankara, Nobel, 2012, s.389-390

⁶⁴ Ramazan Kılıç, **Türkiye- AB İlişkileri ve Gümrük Birliği Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Gümrük Birliklerinin Teorisi**, Ankara, Siyasal Kitapevi, 2002, s.234

karşılanmıştır. En başta kısa vadeli hedef; istenilen konulardaki anayasa değişiklikleri ile ilgilidir. Daha sonra temel haklar, özgürlükler, hukukun üstünlüğü, toplanma özgürlüğü, sivil toplumun güçlendirilmesi ile ilgili çeşitli konularda değişiklikleri içermektedir. Sivil toplumun güçlendirilmesi noktasında da önemli değişiklikler yaşanmıştır. Buna ek olarak adil yargı ve yargı sisteminin daha etkin hale getirilmesi ile ilgili değişiklikler de söz konusudur. Ayrıca anayasada MGK ile ilgili bir madde değiştirilmiştir. Aynı zamanda sivil üye- askeri üye sayısı değişikliğe uğramıştır. AB'nin, bu değişikliğe tepkisi 2001 yılındaki ilerleme raporunda da yansıdığı gibi, motive edici şekilde olmuştur. AB, Türkiye'nin bu reform sürecine özellikle insan hakları bağlamındaki reform sürecini devam etmesi gerektiğini belirterek, askerin sivil kontrolü üzerindeki etkisinin azaltılması gerekliliğine vurgu yapmıştır. AB, bütün bu değişikliklerin sadece teoride değil uygulamada da hayata geçirilmesi gerektiğini belirtmiştir.

2002'de Türkiye, Kopenhag Siyasi Kriterlerini yerine getirmek için reform sürecine hızla devam etmiştir. Bu çerçevede Ağustos 2002'de parlamentoda AB uyum yasası kabul edilerek ölüm cezası tamamen kaldırılmıştır. Düşünce ve ifade özgürlüğü, kültürel haklar, basın özgürlüğü ve polisin sahip olduğu yetkilerle ilgili birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. 2002 yılında AB Komisyonu'nun Türkiye'nin gerçekleştirdiği bu değişikliklere cevabı çok olumlu bir şekilde olmuştur. AB mali anlamda, Türkiye ile katılım öncesi stratejisini biraz daha güçlendirme kararı almıştır. Sonuç olarak, 2001- 2002 arası dönem iki taraf için de sorunsuz bir şekilde ilerlemiştir.

Sonuç

SSCB'nin dağılması ile birlikte Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinde aksamalar meydana gelmişti. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin Rusya Federasyonu'ndan koparılması için yapılan çabalar, Türkiye açısından zaman kaybı olarak sonuçlanmıştır. 1996 ve 2002 arası dönem Türkiye'deki siyasi çalkantılar, Kıbrıs meselesi ve Türk-Yunan ilişkileri, Türkiye'yi AB'ye tam üyelik yolunda frenlemiştir. 1999 yılının Aralık ayında gerçekleştirilen Helsinki Zirvesi'yle bu yıllarda kaybedilen

ivme tekrardan kazanılmış, fakat aradaki boşlukları doldurmak zaman almıştır ve almaya da devam etmektedir⁶⁵.

Kıbrıs sorunu Türkiye ile Yunanistan arasındaki anlaşmazlığın temel parametresi olarak değerlendirilmektedir, hatta öyle ki, bu iki ülke arasındaki diğer sorunlarda kilit bir öneme sahiptir. Dolayısıyla Türk dış politikası nezdinde Kıbrıs sorunu en temel ve köklü değişmez dinamiği olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye ve AB perspektifinden tarihsel açıdan değerlendirildiğinde, Kıbrıs sorunu 1990'lı yılların sonundan itibaren siyasi bir problem haline gelmiştir. Bu bağlamda AB'nin de genellikle veto ettiği fasıllar Kıbrıs meselesi ile ilgili fasıllardır. Türkiye'nin üyelik sürecini kilitleyen bu sorun, AB açısından süreci ilerletmek ve istikrarlı bir gelişme sağlamak açısından çözülmesi öncelikli olarak değerlendirilmektedir. Kıbrıs sorunu Doğu Akdeniz'deki güç dengesini, AB'yi ve Türk Yunan ilişkilerini yakından ilgilendirmektedir, sorunun çözümünde Türkiye, Yunanistan, AB ve ABD gibi birçok parametre doğrudan ya da dolaylı olarak rol oynamaktadır. Sonuç olarak AB, Kıbrıs sorununda bir taraf haline gelmiş, Türkiye'nin dış politikasında temel bir sorun olarak görülen ve iç politikasını da etkileyen bu durum Türkiye ile AB arasındaki ilişkide de temel gündem maddesi haline gelmiştir.

Türkiye'nin aday olma sürecinde ABD de etkili olmuştur. ABD, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile görüşmelerini yakından takip etmiş ve görüşlerini iki tarafa da bildirmekten çekinmemiştir. Dönemin ABD Başkanı Bill Clinton, Türkiye ziyaretinde etkili söylemlerde bulunmuş ve Türkiye'yi adaylık konusunda cesaretlendirmiştir. Sonuç olarak Türkiye, Helsinki Zirvesi'ne katılmış ve 'Adaylık Statüsü' elde etmeyi başarmıştır.

Helsinki Zirvesi, Türk iç siyasetinde etkisini hızlı bir şekilde göstermiştir. Türkiye, Mart 2001 tarihinde bir 'Ulusal Program' yayınlarak kapalı siyasal yapısına değişiklikler getirecek bir dizi 'reform paketi' çıkaracağını sinyallerini vermiştir

⁶⁵ Emre Erdemir, 1990'lı Yıllarda Türkiye- AB İlişkileri, (Çevrimiçi), https://www.academia.edu/33623468/90%C4%B1_y%C4%B1llarda_T%C3%BCrkiye-AB_%C4%B0li%C5%9Fkileri.docx, 31 Aralık 2018

(ifade hürriyeti, bireysel haklar ve özgürlükler, etnik kimliklerin tanınması ve gayrimüslim azınlıkların korunması).

Görüldüğü gibi Türkiye-AB ilişkileri dönemden döneme sürekli farklı seviyelerde seyir etmiştir. Lüksemburg zirvesiyle bitme noktasına kadar gelen ikili ilişkiler Helsinki zirvesiyle tamir edilmiş ancak iki tarafın farklı beklentileri ve çıkar çatışmalarından dolayı bir türlü istenen düzeye taşınamamıştır. İlişkilerin istenen seviyelere çıkmamasında Kıbrıs sorunu ve Türk-Yunan ilişkilerindeki gerginliklerde önemli etkenlerdir. Öyle ki yaşanan Kardak krizi sonucu Yunanistan net bir şekilde Türkiye'nin AB üyeliğine karşı çıkmış bu anlamda karar almaya çalışan AB üzerinde yoğun bir baskı oluşturmuştur. Tüm bunların sonucunda diyebiliriz ki AB Türkiye'ye tabiri caizse "Kapımdan ayrılma, ama içeri de girme" demiş, Türkiye ise yaşadığı siyasi krizlere ve değişen politikalarına göre bazen ilişkileri tamamen koparıp yönünü doğuya çevirmeye çalışmış, bazen ise AB üyeliği için her şeyi yapmaya hazır gibi görünmüştür. Yıllardır sürekli aynı evrelerden geçen bu ilişkiler Türk halkı için de zor bir süreç olmuştur ve gün geçtikçe AB'ye olan hayranlık ve güven azalmaya başlamıştır.

Kaynakça

Aktan, Coşkun Can: “Amsterdam Anlaşması, Gündem 2000 ve Genişleme Kararı”, (Çevrimiçi), <http://www.canaktan.org/ekonomi/avrupa-birligi/amsterdam.htm>, 22 Aralık 2018

Alkan M.Nail: Lüksemburg Zirvesi Krizi, **Türk Dış Politikasında 41 Kriz 1924-2014**, Ed.by Haydar Çakmak, Ankara, 2. baskı, Kripto Yayınevi, 2013

Ayata, Ali, Murat Ercan : **Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri**, Ankara, Nobel yayını, 2012

Baun Michael.J.: **A Wider Europe: The Process and Politics of European Union Enlargement**, Rowman and Littlefield Publishers, 2000

Berksoy, Turgay, A.Kadir Işık: **Avrupa Birliği Üzerine Yazılar**, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu Yayını, Sıramat Yayınları, 2006

Bill Clinton’ın konuşması, (Çevrimiçi), <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem21/yil2/bas/b019m.html>, 24 Aralık 2018

Birand M.Ali: **Türkiye’nin Büyük Avrupa Kavgası 1959-2004**, İstanbul, Doğan Kitap, 2005

Coşkun Topal, (Çevrimiçi), file:///C:/Users/A.S.U.S/Downloads/Multicultural-Europe-TR.-Chapter-2.pdf, 20 Aralık 2018

Çakmak Haydar: **Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri**, Barış Kitap, 4. baskı, 2014

Emine Erden, “Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri Tarihi süreci”, **Avrupa Birliği ve Türkiye ile İlişkileri**, ed. Ali Ayata- Murat Ercan, Ankara, Nobel, 2012

Erdemir Emre: “1990’lı Yıllarda Türkiye- AB İlişkileri”, (Çevrimiçi), https://www.academia.edu/33623468/901%C4%B1_y%C4%B1llarda_T%C3%BCrkiye-AB_%C4%B0li%C5%9Fkileri.docx, 31 Aralık 2018

Erdoğan Murat, Aydınli Deniz: 1993-1996 Dönemi Türk Dış Politikası, Türk Dış Politikası II, Ed.by Kemal Yakut, Murat Erdoğan, Eskişehir, 1. baskı, TC Anadolu Üniversitesi yayını, 2013

Erdoğan, Murat: "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri: 1990-2005", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, 2006

Karluk, Rıdvan: **Avrupa Birliği**, Cilt 11, İstanbul, Beta Yayın, 2017

Keskin, Hakan: **Doğru Sanılan Yanlışlarla Avrupa Birliği**, Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Yayınları, 2010

Köln Zirvesinde Türkiye Kavgası, Hürriyet, 05.06.1999, (Çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/koln-zirvesinde-turkiye-kavgasi-39083833>, 20 Aralık 2018

Laloğlu Ö.Faruk: **Helsinki'nin Birinci Yılında Türkiye- AB İlişkileri**, Mülkiyet, Cilt XXV, Sayı 226

Mor, Hasan: "AB'nin Aralık 1999 Helsinki Zirvesi Kararları ve Kıbrıs Sorunu", **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, cilt 7, sayı 1-2, 1999, s.305

Mumcu Cumhuriyet: "Kardak Krizi 1996", **Türk Dış Politikasında 41 Kriz 1924-2014**, Ed.by Haydar Çakmak, Ankara, 2.baskı, Kripto Yayınevi, 2013

Mumcu Cumhuriyet: **Askeri Güvenlik Krizlerinin Analizi ve Kardak Krizi**, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Müftüler Meltem- Bac and McLaren Laurem : "Enlargement and Policy Making In The European Union: Impacts on Turkey", Sabanci University, Istanbul; University of Oxford. 2002.

Oran, Baskın: **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar** , Cilt II, İstanbul, İletişim yayınları, 2001

Sönmez, Seyhan: "Türkiye Avrupa Birliği Süreci ve Türkiye'nin Helsinki Zirvesine Katılma Kararı", (Çevrimiçi), https://www.academia.edu/30764400/T%C3%9CRK%C4%B0YE-AVRUPA_B%C4%B0RL%C4%B0%C4%9E%C4%B0_S%C3%9CREC%C4%B0_VE_T%C3%9CRK%C4%B0YEN%C4%B0N_HELSE%C4%B0NK%C4%B0_Z%C4%B0RVES%C4%B0NE_KATILMA_KARARI, 24 Aralık 2018

Süleyman Demirel ve Mesut Yılmaz'dan AB Atağı, Hürriyet, 10 Aralık 1997, (Çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/suleyman-demirel-ve-mesut-yilmazdan-ab-atagi-39277917>, 23 Aralık 2018

Tarihi Mektuplar, Hürriyet, 05.06.1999, (çevrimiçi), <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/tarihi-mektuplar-39083722>, 20 Aralık 2018

Tekeli İlhan,İlkin Selin: **Türkiye ve Avrupa Birliği**, Cilt 3, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000

Uğur, Mehmet: **Avrupa Birliği ve Türkiye Bir Dayanak/ İnanırcılık İkilemi**, 3. bs, İstanbul, Agora kitaplığı,2007

Ulusoy, Kıvanç: **Doğu Akdeniz'de Güç Mücadelesi ve Kıbrıs Sorunu**, Ankara, Uşak Yayınları,2015

“Sahil Güvenlik, Yunan botlarını Kardak'a yaklaştırmıyor”, (Çevrimiçi), <https://www.trthaber.com/haber/gundem/sahil-guvenlik-yunan-botlarini-kardaka-yaklastirmiyor-348049.html>, 21 Aralık 2018

28 Şubat Sürecinde neler yaşandı? (Çevrimiçi), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-42439633>, 23 Aralık 2018